

Турубарова А. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

e-mail: turubarova.a@ya.ru ORCID ID 0000-0002-4806-4519

СТРУКТУРА СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ ДО ІНШОГО СУБ'ЄКТА СПІЛКУВАННЯ

У статті наведено результати дослідження стану розвитку структури ставлення підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату як суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування. Визначено чотири чинники, які представляють чотири типи структури ставлення до іншого суб'єкта спілкування.

Ключові слова: ставлення до іншого, підлітки, порушення опорно-рухового апарату, ускладнене спілкування, неускладнене спілкування.

Постановка проблеми. Однією із основних психологічних потреб підлітка є прагнення до спілкування з однолітками, знайти своє місце у суспільстві, бути «значимим». У зв'язку зі значними змінами у психофізичному розвитку підлітків та прагненням до самостійності у них виникають певні труднощі у взаємовідносинах з однолітками. Виявлення характерних труднощів міжособистісного ставлення до партнера по спілкуванню дозволить цілеспрямовано розвинути комунікативні якості підлітків та сприяти гармонійному розвитку їх особистості в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі цілеспрямованого розвитку комунікативних навичок дітей із фізичними вадами присвячені праці таких вчених, як Є. Клопота [1], В. Козьявкін [2], М. Матвєєва [6], О. Романенко [5], В. Синьов [6], О. Хохліна [6] та ін. В основі методологічного підходу вивчення особливостей спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату було покладено ідеї В. Лабунської та

Є. Орбан-Лембрик. А саме такі характеристики спілкування, як експресивно-мовленнєві особливості партнерів, соціально-перцептивні особливості, ставлення — звертання партнерів один до одного, вміння та навички організації взаємодії та такі параметри як інтенсивність спілкування, кількість партнерів, наявність свідків, вік, стать, статус В. Лабунська [4]. До якостей особистості, що забезпечують успішний комунікативний процес,

Є. Орбан-Лембрик [3] відносить перцептивні здібності, здібності встановлювати, підтримувати контакт, здібності оптимально будувати свою мову у психологічному відношенні. Ці групи здібностей можна співставити з виділеними комунікативними якостями, а саме соціально-перцептивні, які представляють собою шаблонність сприйняття партнера, оцінка його почуттів та настрою, співвідношення дій і вчинків партнера з його особистісними якостями тощо; експресивно-мовленнєві — передбачають наявність та характер вербальних та невербальних проявів; інструментальні, що характеризують вміння та навички партнерів в організації взаємодії.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Розвиток процесу спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату становить окрему наукову проблему. Адже у зв'язку з різними за характером руховими, мовленнєвими, інтелектуальними та іншими бар'єрами у них виникають певні труднощі у взаємовідносинах із соціальним оточенням. Виявлення особливостей ставлення підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату до іншого суб'єкта спілкування дозволить цілеспрямовано розвинути комунікативні якості підлітків в умовах навчально-виховного процесу та сприяти гармонійному розвитку їх особистості в цілому. Саме цій проблемі присвячена стаття.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення кореляційного зв'язку між показниками інтенсивності виразності ставлення до іншого та соціально-психологічних характеристик

спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату в системі «підліток — однолітки».

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації мети дослідження були застосовані шкали міжособистісних відносин, адаптовані Ю. Менджерицькою [4], а саме «Шкала прийняття інших Фейя», «Шкала ворожості Кука — Медлей», «Шкала доброзичливості Кемпбелла», «Шкала довіри Розенберга», «Шкала маніпулятивного ставлення Банта», «Опитувальник міжособистісних відносин Шутца» та опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» В. Лабунської [4]. Експериментальну групу склали діти старшого підліткового віку з порушеннями опорно-рухового апарату (переважно з ДЦП та наслідками поліомієліту зі збереженою інтелектуальною сферою — 202 особи). Контрольну групу склали діти старшого підліткового віку з нормальним фізичним розвитком (у кількості 205 осіб). Кількісний аналіз результатів дослідження експериментальної групи здійснювався за допомогою кореляційного аналізу, обробка проводилась в редакторі електронних таблиць MS Excel 2000. Аналіз зв'язків між показниками здійснювався за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. Узагальнені порівняльні дані стану розвитку структури ставлення підлітків як суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування експериментальної та контрольної груп за опитувальником міжособистісних стосунків Шутца на етапі констатувального експерименту подано в табл. 1.

В результаті кореляційного аналізу було отримано статистично значущі коефіцієнти кореляції між показниками інтенсивності виразності ставлення до іншого та соціально-психологічних характеристик спілкування в системі «підліток — однолітки» експериментальної групи. Слід зазначити, що було виявлено достовірний зворотній зв'язок між «Шкалою прийняття інших Фейя» та «Шкалою цинізму» ($r=0,219; p=0,027$) і «Шкалою агресивності» ($r=0,252; p=0,011$). Між «Шкалою прийняття інших Фейя» та показником необхідної потреби контролю (C_w) виявлено достовірний позитивний зв'язок ($r=0,195; p=0,049$). Тобто, чим більше підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату приймають оточуючих людей в процесі спілкування, тим менше вони агресивні та цинічні. На нашу думку, така закономірність відбувається переважно в тому випадку, коли соціальне оточення (сім'я, школа, однолітки) підлітків виявляє доброзичливість, довіру, толерантне ставлення, надає їм емоційну підтримку. Чим більше підлітки приймають оточуючих людей, тим більше їх потреба підкорятися іншим у спілкуванні. Така закономірність пояснюється прагненням підлітків відчувати себе значимими для оточення за умови виконання їх доручень, прохань тощо.

Таблиця 1

Стан розвитку структури ставлення підлітків як суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування

1 з/п	Показники розвитку	Рівень розвитку структури ставлення (%)									
		Екстремально високий		Високий		Граничні значення		Низький		Екстремально низький	
		Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К
1	Ie	11,9	3,4	36,1	47,8	38,6	44,4	11,9	3,9	1,5	0,5
2	Iw	35,6	30,7	41,6	42,0	10,4	8,8	3,5	17,6	8,9	1,0
3	Се	11,9	8,8	24,3	34,6	39,1	25,9	21,3	29,8	3,5	1,0
4	Cw	1,0	1,0	12,9	8,8	42,1	17,6	33,2	50,7	10,9	22,0
5	Ae	1,0	2,4	24,3	20,5	56,4	64,9	17,8	11,7	0,5	0,5
6	Aw	3,0	0,5	17,8	30,2	45,0	17,6	32,7	47,3	1,5	4,4

Примітки: 1. Ie — виражена поведінка у сфері «включення»; 2. Iw — необхідна поведінка у сфері «включення»; 3. Се — необхідна поведінка у сфері «контролю»; 4. Cw — виражена поведінка у сфері «контролю»; 5. Ae — виражена поведінка у сфері «афекту»; 6. Aw — необхідна поведінка у сфері «афекту».

«Шкала доброзичливості Кемпбелла» має прямий значущий зв'язок із «Шкалою довіри Розенберга» ($r=0,232; p=0,019$). Виходячи з цього можна припустити, що чим більше підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату доброзичливі по відношенню до інших людей, тим більше вони їм довіряють.

«Шкала довіри Розенберга» має зворотній зв'язок з показником необ-хідної потреби в афекті (A_w) ($R\ 0,200$; $P\ 0,044$). Чим більше підлітки до-віряють оточуючим, тим менше вони обережні при виборі осіб, з якими встановлюють глибокі емоційні відносини.

«Шкала цинізму» має достовірний зв'язок зі «Шкалою агресивності» ($R\ 0,335$; $P\ 0,001$), «Шкалою ворожості» ($R\ 0,291$; $P\ 0,003$) та показником потреби вираженого контролю (C_e) ($R\ 0,279$; $P\ 0,004$). Тобто, чим більше

цинізму в підлітків, тим агресивніше та ворожіше вони ставляться до ото-чуючих людей та прагнуть контролювати ці відносини. Також виявлено зв'язок «Шкали цинізму» із показником необхідної потреби контролю (C_w) ($R\ 0,254$; $P\ 0,01$), показником необхідної потреби в афекті (A_w) ($R\ 0,321$; $P\ 0,001$) та «Шкалою маніпулятивного ставлення Банта» ($R\ 0,290$; $P\ 0,003$). Виходячи з вищесказаного, слід зазначити, що чим більше цинізму в підлітків, тим менше у них бажання підкорятися іншим у спілкуванні, бажання, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні відносини, та схильність проявляти маніпулятивні дії. Цинічні прояви по-ведінки підлітків є своєрідним самозахистом та самоствердженням.

«Шкала агресивності» має зворотній зв'язок зі «Шкалою маніпулятив-ного ставлення Банта» ($R\ 0,285$; $P\ 0,004$) та показником необхідної по-треби контролю (C_w) ($R\ 0,296$; $P\ 0,003$). Тобто, чим більше агресії прояв-

ляють підлітки до оточуючих, тим вони менше схильні проявляти маніпулятивні дії та підкорятися іншим у спілкуванні.

Між «Шкалою маніпулятивного ставлення Банта» та показником необ-хідної потреби в афекті (A_w) виявлено позитивний достовірний зв'язок ($R\ 0,255$; $P\ 0,010$). Чим більше підлітки проявляють маніпулятивні дії по

відношенню до оточення, тим більше їх бажання, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні відносини. Ця закономірність свідчить, про те, що підлітки прагнуть, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні від-носини для подальшого маніпулювання ними.

Показник вираженої потреби включення (I_e) має прямий зв'язок із по-казником необхідної потреби контролю (C_w) ($R\ 0,246$; $P\ 0,013$), показни-ком потреби вираженого контролю (C_e) ($R\ 0,398$; $P\ 0,00003$), показником вираженої потреби афекту (A_e) ($R\ 0,286$; $P\ 0,004$), показником необхідної потреби включення (I_w) ($R\ 0,379$; $P\ 0,00008$), а також фактором навички взаємодії ($R\ 0,202$; $P\ 0,041$) та умовами спілкування ($R\ 0,236$; $P\ 0,017$).

Виходячи з вищесказаного, зазначимо, що чим більше проявляється у під-літків бажання знаходитися в товаристві інших людей, тим більше їх ба-жання підкорятися іншим у спілкуванні, контролювати ці відносини, встановлювати близькі емоційні відносини з оточенням та бажання, щоб інші проявляли до них інтерес та приймали їх у своє товариство.

Показник необхідної потреби контролю (C_w) має достовірний позитив-ний зв'язок із показником необхідної потреби включення (I_w) ($R\ 0,252$; $P\ 0,011$), показником необхідної потреби в афекті (A_w) ($R\ 0,233$; $P\ 0,018$), показником вираженої потреби афекту (A_e) ($R\ 0,379$; $P\ 0,00008$) та зворот-ній зв'язок із показником потреби вираженого контролю (C_e) ($R\ 0,261$; $P\ 0,008$).

Чим більше бажання підлітків підкорятися іншим у спілкуван-ні, тим більше бажання, щоб інші виявляли інтерес до них та приймали їх у своє товариство, встановлювали з ними глибокі емоційні відносини, са-мим встановлювати глибокі емоційні відносини та менше бажання конт-ролювати ці відносини.

Експресивно-мовленнєвий фактор має тісний зв'язок із соціально-пер-цептивним фактором ($R\ 0,823$; $P\ 0,000001$), фактором ставлення-звертання ($R\ 0,660$; $P\ 0,000001$), навичкам взаємодії ($R\ 0,691$; $P\ 0,000001$) та умо-вами спілкування ($R\ 0,569$; $P\ 0,000001$). Виходячи з даних, можна при-пустити, що чим більші експресивно-мовленнєві порушення має підліток, тим більше виникає труднощів спілкування в соціально-перцептивній сфе-рі особистості, сфері ставлення-звертання до партнера по спілкуванню, сферах умінь, навичок організації взаємодії та умов спілкування, тобто впливає на всі групи характеристик спілкування.

Соціально-перцептивний фактор тісно пов'язаний із фактором ставлен-ня-звертання ($R\ 0,751$; $P\ 0,000001$), навичками взаємодії ($R\ 0,808$; $P\ 0,000001$) та умовами спілкування ($R\ 0,621$; $P\ 0,000001$). Тобто, чим

більше труднощів спілкування у підлітків в соціально-перцептивній сфері (невміння продемонструвати розуміння особливостей однолітка, точно оцінити його почуття та настрої тощо), тим більше у них виникає проблем спілкування у сфері навички, вміння організації взаємодії (звичка перебивати розмову, невміння слухати іншого, невміння аргументувати свої зауваження тощо) та сфері умови спілкування (тривале спілкування з однією і тією ж людиною, ускладнення спілкування в присутності сторонніх осіб тощо).

Фактор ставлення-звертання має достовірний позитивний зв'язок із навичками взаємодії ($r = 0,491$; $p < 0,0000001$). Тобто, чим більше труднощів у спілкуванні виникає в підлітків у сфері ставлення-звертання (байдуже, підозріле, вороже ставлення до однолітка тощо), тим більше у них виникають труднощі з уміннями та навичками організації взаємодії (звичка перебивати розмову, невміння слухати іншого, невміння аргументувати свої зауваження тощо).

Дані кореляційного аналізу були доповнені даними факторного аналізу. Для визначення типів структури ставлення до іншого суб'єктів спілкування використовувався факторний аналіз показників інтенсивності виразності ставлення до іншого, які були отримані в результаті обробки відповідей досліджуваних на питання і твердження опитувальників-шкал міжособистісних відносин. Факторний аналіз проводився за методом головних компонент з наступним Varimax-обертанням факторів за допомогою пакета SPSS 17. Для визначення кількості факторів використовувався критерій Кеттела. Міра адекватності вибірки Кайзера — Мейера — Олкіна (КМО) склала 0,58, що свідчить про задовільну адекватність факторної моделі матриці кореляцій такого набору змінних. Значущість тесту сферичності Бартлетта складає 0,000, що свідчить про існування кореляційних зв'язків між змінними вихідного масиву та можливість їх групування на основі тісноти кореляції. Було виділено чотири відносно незалежних фактори, які пояснюють 55,5 % варіацій значень за шкалами. Цей показник вважається достатнім для психологічних досліджень.

За допомогою факторного аналізу відокремлено чотири чинника, які представляють чотири типи структури ставлення до іншого суб'єкта спілкування (див. табл. 2).

Зупинимось на характеристиці кожного чинника. Перший чинник пояснює 16,55 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 2,152. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: цинізм (0,709), агресивність (0,508), ворожість (0,466) та з високою негативною факторною вагою: маніпулятивне ставлення (-0,696), потреба в емоційній холодності (-0,608). Відповідно до змісту перелічених показників цей чинник був названий «Ворожо-агресивно-цинічний». Ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта ускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, можуть бути позначені як суб'єкти ускладненого спілкування (23,3 % досліджуваних).

Таблиця 2

Структура ставлення до іншого суб'єктів (підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату) спілкування

Вид ставлення	F1	F2	F3	F4
Шкала цинізму	0,709	0,308	-0,139	-0,104
Шкала маніпулятивного ставлення Банта	-0,696	0,179	-0,042	-0,048
Aw — потреба в емоц. холодності	-0,608	0,013	-0,449	-0,020
Шкала агресивності	0,508	0,013	-0,353	-0,358
Шкала ворожості	0,466	-0,038	-0,418	-0,021
Ic — потреба соц. включення	-0,021	0,827	-0,148	0,281
Ce — потреба контролю	0,238	0,701	0,058	-0,180
Iw — потреба соц. виключення	-0,298	0,570	0,124	0,084
Шкала довіри Розенберга	0,068	0,065	0,671	0,008
Шкала доброзичливості Кемпбелла	-0,081	0,008	0,639	-0,145
Шкала прийняття інших Фейя	-0,097	-0,240	0,468	0,404
Ae — потреба в емоц. близькості	0,209	0,161	0,012	0,786
Sw — потреба підкорення	-0,333	0,026	-0,179	0,778
Факторне навантаження	2,152	1,718	1,672	1,668
Процент загальної дисперсії	16,55 %	13,21 %	12,86 %	12,83 %

Примітка: F1 — «Ворожо-агресивно-цинічний» чинник, F2 — «Включено-конт-ролюючий» чинник, F3 — «Доброзичливо-довірливо-приймаючий» чинник, F4 — «Емоційно-підкорено-приймаючий» чинник.

Другий чинник пояснює 13,21 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 1,718. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: потреба соціального включення (0,827), потреба контролю (0,701), потреба соціального виключення (0,570). У відповідності зі змістом перелічених показників даний чинник був названий «Включено-контролюючий». Дана структура позначена як амбівалентна тому, що в неї з великим факторним навантаженням увійшли ставлення, які складають теоретичну модель структури ставлення суб'єкта як неускладненого спілкування, так і ускладненого (21,8 % досліджуваних).

Третій чинник пояснює 12,86 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 1,672. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: доброзичливість (0,639), довіра (0,671), прийняття інших (0,468). Відповідно до змісту перелічених показників цей чинник був названий «Доброзичливо-довірливо-приймаючий». Ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (25,2 % досліджуваних).

Четвертий чинник пояснює 12,83 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 1,668. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: прийняття інших (0,404), потреба в емоційній близькості (0,786), потреба підкорення (0,778). Відповідно до змісту перелічених показників цей чинник був названий «Емоційно-підкорено-приймаючий». Така структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (29,7 % досліджуваних).

Для зменшення проявів подібних труднощів міжособистісного спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату у системі «підліток — однолітки» доцільно створити психолого-педагогічні умови ціле-спрямованого розвитку їх комунікативних якостей.

Висновки. Структура ставлення до іншого суб'єктів спілкування (підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату) складається з чотирьох чинників, а саме: перший чинник «Ворожо-агресивно-цинічний» — ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта ускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти ускладненого спілкування (23,3 %). Другий чинник «Включено-контролюючий» — ця структура позначена як амбівалентна тому, що в неї з високим факторним навантаженням увійшли ставлення, які складають теоретичну модель структури ставлення суб'єкта як неускладненого спілкування, так і ускладненого (21,8 %). Третій чинник «Доброзичливо-довірливо-приймаючий» — ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (25,2 %). Четвертий чинник «Емоційно-підкорено-приймаючий» — ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (29,7 %).

Список використаних джерел і літератури

1. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство : громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти : методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О. А. Клопота, С. А. Бондаренко. — Запоріж-жя : ЗНУ, 2008. — 114 с.
2. Козьявкин В. И. Детские церебральные параличи : медико-психологические проблемы / В. И. Козьявкин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов. — Львов : Украинские технологии, 1999. — 144 с.

3. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. — К. : Ли-бідь, 2004. — Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. — 576 с.
4. Психология затрудненного общения. Теория. Методы. Диагностика. Коррекция / В. А. Ла-бунская, Ю. А. Менджерицкая, Е. Д. Брус. — М. : Академия, 2001. — 288 с.
5. Романенко О. В. Попередження дефіцитарних напрямків особистісного розвитку шко-лярів з церебральним паралічем / О. В. Романенко // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць. — К. : Університет «Україна», 2004. — С. 80–82.
6. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини / В. М. Синьов, М. П. Матвеева, О. П. Хохліна. — К. : Знання, 2008. — 359 с.

References

1. Integratsiya molodi z obmezhennimi fizichnimi mozhlivostyami v suspilstvo : gromadsko-pra-vovi, sotsialno-psihologichni ta informatsiyno-tehnologichni aspekti : metodichniy posibnik / E. A. Klopota, V. G. Bondarenko, O. A. Klopota, S. A. Bondarenko. — Zaporizhzhya : ZNU, 2008. — 114 s.
2. Kozyavkin V. I. Detskie tserebralnye paralichi : mediko-psihologicheskie problemy / V. I. Kozyavkin, L. F. Shestopalova, V. S. Podkoryitov. — Lvov : Ukrainskie tehnologii, 1999. — 144 s.
3. Orban-Lembrik L. E. Sotsialna psihologiya : u 2 kn. / L. E. Orban-Lembrik. — K. : Libid, 2004. — Кн. 1 : Sotsialna psihologiya osobistosti i spilkuvannya. — 576 s.
4. Psihologiya zatrudnennogo obscheniya : Teoriya. Metodyi. Diagnostika. Korrektsiya / V. A. Labunskaya, Yu. A. Mendzheritskaya, E. D. Brus. — M. : Akademiya, 2001. — 288 s.
5. Romanenko O. V. Poperedzhennya defitsitarnih napryamkiv osobistisnogo rozvitku shkolyariv z tserebralnim paralichem / O. V. Romanenko // Aktualni problemi navchannya ta vihovan-nya lyudey z osoblivimi potrebami : zbirnik naukovih prats. — K. : Universitet «Ukrayina», 2004. — S. 80–82.
6. Sinov V. M. Psihologiya rozumovo vidstaloyi ditini / V. M. Sinov, M. P. Matveeva, O. P. Hoh-lina. — K. : Znannya, 2008. — 359 s.